

Pár hálátlan szó. Válasz Gáll Ernőnek

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

Nem valami elegáns dolog, ha az ember pro domo sua bölcselkedik. Gáll Ernő kétségtelenül tiszta szándékú, jóindulatú és jóakarátú írása – ezeket a jelzőket *komolyan* gondolom – a *Korunk* 1976/12. számában (891–897.) azonban arra készlet, hogy gesztusának, a *Szövegek és körülmények* (1974) c. gyűjteménnyel indult fiatal szerzők támogatásának és pártolásának, baráti bírálatának az értékét azzal a helyzettel próbáljam meg szembesíteni, amelyben az ilyen gesztusok *jelentése* kiolvasható.

Ez a helyzet pedig a manifeszt ideológiai értékválasztások esélyeinek a helyzete, ami végső soron társadalmi kérdés, sokkal fontosabb, mint barátaim és jómagam fölöttébb problematikus teljesítményének exegézise. Ez utóbbival itt nyilván nem is foglalkozom, hiszen nem is tisztem, de szeretném fölfedni azokat az okokat, amelyek kizárják azt, hogy a mecenatúra nemes szándékának pusztá bejelentése helyettesítse a kritikát.

Első fejezet: Antikritika

Gáll Ernő írása a következő – jellegzetes, mégpedig tudattalanul jellegzetes – locusokat tartalmazza:

1. Dicséretet kap a kultúra tulajdonjogát technikailag bonyolító és részben megtestesítő közület, a kiadó („járatlan úton indul el”, „fiatal filozófusokat, szociológusokat és esztétákat bocsát szárnyra”, „a fiatal kritikusok és társadalomkutatók lanszírozása”, „a kiadó kísérletét lényegében sikeresnek [...] kell elkönyvelnünk”, „több [...] fiatal filozófus startol”). Már ez a bevezetés világosan mutatja, hogy az írás voltaképpen tárgya nem a szerzők (netán létező) nézetrendszer, hanem az intézményi, kvázi-

hivatalos beavatási aktus, amellyel bárki nézetrendszere a nyilvánosság elé tartozó és az olvasók számára a szokásos kommunikációs csatornákon hozzáférhető valamivé válik. A bátorság érdeme a beavatást és a felszentelést végző névtelené, hiszen ebben a locusban a kulturális tény még csak az artikulálatlan, szinte hangtalan „magánügy” peremén tűnik föl, csak aztán kap hangot, a közület varázsvesszejének érintésére.

2. Miért történt, történhetett meg a beavatás, felszentelés? Ez történelmi játszmák következménye – mutat rá helyesen (és első kötetünk címével összhangban) Gáll Ernő –, éspedig: valamikor (nyilván a hatvanas években) „a felsőfokú szakoktatásban, a folyóiratok szerkesztőségében ösztönző légkör kezdett meghonosodni”. *Kit (és mire)* ösztönzött ez a légkör? *Ki* honosította meg? Rejtély. Az intézményekben – elnézést –: sieht *man*, dass *es* gibt. Gáll Ernő megemlíti, hogy „a fiatalok [...] tanítványaim voltak az egyetemen, több kéziratuk közlésénél pedig szerkesztőként bábáskodtam [...]; problémájuk különféle vetületeivel évek óta viaskodom”. Az intézmény arcot ölt, rokonszenves arcot mutat, a megértő tanárét, szerkesztőét, aki számára *gond*, *probléma* „a fiatalok” jelentkezése. A gondot föl, a problémát meg kell oldani. Mitől függ ez? Az immár arcot nyert intézmény akaratától.

3. Egyed Péter a *Szövegek és körülményekről* írott kritikájában – idézi Gáll Ernő – együttes haditettnek nevezi a könyvet. De: „ha azok, akiket [...] a marciális kihívás közvetlen céltábláinak vagy ellenzőinek vél, valójában és többségükben a – kritikai szempontokat is megfogalmazó – támogatók kategóriájába tartoznak”. Haditett tehát: nem irányul senki ellen; s ha mégis irányulna, csatlakozik. Akkor miért *haditett*? Az izgalom és a kockázatmentesség együttes előnyei. Háromszori golyóváltás versus jegyzőkönyvi bocsánatkérés: *nem mindegy*. Noha mindkettőt párbajsegedék intézik. Ha konfliktus nincs, lássuk, hogy néz ki az ellentéte.

4. „A nemzedéki stafétát [...] fejlődést előremozdító tényezőnek tartom; [...] a staféta fogalmához számomra [...] az együttműködés társul.” Az, hogy a nemzedékek felváltják egymást, nyilván haladó dolog, már amennyire ezt rá lehet mondani egy természeti jelenségre. Ennek a jelenségnek Gáll Ernő számára *van* jelentése: egység a folytonosságban. S ez nem meglepő. Különösen, ha hozzáteszi: „együttműködésen [...] nem kényszeredett hasonulást [...] értek”. De: *ki* működik együtt? A *Szövegek* szerzőit – mondja Gáll Ernő Bretter Györgyre hivatkozva – a nyelvkritika(i szempont) köti össze: „Amennyire termékenynek ígérkezik a nyelvkritikában kifejeződő társadalomanalízis [...], olyannyira kétséges, hogy e feladat teljesítése szinte kizárólagos jelleggel az – egyébként tényleg előnyösebb helyzetben levő – fiatalok hivatása lenne.” A negyedik locus a legárulkodóbb. A rejtett gondolatmenet a következő: a) a fiatalok megkülönböztető jegye a nyelvkritika; b) a nyelvkritika az idősebbek feladata (id est: megkülönböztető jegye) is; c) a nyelvkritika, amely a fiatalok

megkülönböztető jegye, *nem* a fiatalok megkülönböztető jegye; d) tehát a fiataloknak nincs is megkülönböztető jegye, e) quod erat demonstrandum. A gondolatmenet elágazása: aa) a fiatalok – akikről bebizonyosodott, hogy *nem mások* –, előnyösebb helyzetben vannak; bb) megkülönböztető jegyük az előnyösebb helyzet. *Kérdés*: miért a hátrányosabb helyzetben levőknek kell támogatniuk az előnyösebb helyzetben levőket?

5. A nem-specifikus kritikai álláspontot mégis a kritikai magatartás minősítése írja le: „a kritikai magatartás kialakításának görcsös hajszolása” (Gáll Ernő idézi Bretttert); a *differentia specifica* nyilván a görcs. Ezen kívül pedig az erkölcsi nonkonformizmus és a műveltség. Az elsőről nem tudom, hogy micsoda, mert egyszerűen tiszta moralitásra kell törekedni, az erkölccsel szembeni nonkonformizmus egyszerűen erkölcsstelenség, az erkölcsstelenséggel szembeni pedig egyszerűen erkölcsösség, a *műveltség* pedig egyszerűen az értelmiségi kutyakötelessége, szóra sem érdemes, természetes, kész. Marad a görcs: „A görcsös igyekezet mint gerjedelem ugyanis nem mindig a legjobb tanácsadó. A radikális bíráló egyébként jogos követelménye sem feltétlenül a minden összefüggésből kiszigetelt, minden szerzői szándéktól, mögöttes vagy implikálható jelentéstől kérlelhetetlenül elvonatkoztatott szöveg boncolgatásával azonos.” Ez a két mondat ismét Karl Kraus ortodox hívévé tesz. Miért *egyébként* jogos a radikális bíráló követelménye? Miért csak *nem feltétlenül* jó az – egyébként – elítélt szövegboncolgatás? Hogyan lehet radikális-kritikai szövegboncolgatást (gyakorítva!) a szerzői szándéktól, a mögöttes, implicit jelentéstől elvonatkoztatva végezni? Hogyan lehet a szándéktól és jelentéstől (még hozzá *kérlelhetetlenül*) elvonatkoztatott szöveget boncolni? Mi marad a szegény radikális szikéje számára? Hiszen mondatokat nem lehet *csak* fonémákból rekonstruálni! És végül még egy kérdés (K. Jakab Antal terminusával) a mindennapi kritika pszichopatológiája köréből: hogyan lehet *gerjedelem* a görcsös *igyekezet*? És: hogyan lehet értelmes, jelentéses színtagmákat (is) hordozó beszéd közben (s tegyük fel: a *Szövegek szerzőinek szövegelése* ilyen) bármit, különösen szöveget, *minden* összefüggésből kiszigetelni? És: a *rossz nyelvek* szerint „rettegésben tartottuk” az irodalmi életet, ugyanakkor *ez saját illúzióink* is volt – miért rosszak akkor e nyelvek? Megannyi kérdés – mondja Brecht –, megannyi válasz.

6. „Ami a sablonmentes, egyéni utakon történő járást illeti, ezt a programot, főként az elmélet területén, csak bátorítani lehet. [...] A polgárpukkasztás burzsoák hiányában is adott esetben eszmegerjesztő lehet, de a kultúra története azt mutatja, nem minden kihívás bizonyult művelődésteremtő aktusnak.” Miért *főként az elmélet területén* kell egyéni utakon járni? De hagyjuk... Nem nagyon hihető, hogy a művelődéstörténet olyan kihívásokról is beszámol, amelyek nem tartoznak a művelődéstörténetbe! S ha ezek nem teremtettek művelődést, amaz hogyan

tanúskodhat róluk? Ez természetesen azt jelenti, hogy különféle művelődéstörténetek vannak, nincs „a” művelődéstörténet, hogy itt is az értéknyelvek pluralitásáról van szó: akkor pedig ne tűntessük fel úgy, mintha „a” história személyfölötti tekintélye bármi mellett tanúskodhatnék, anélkül, hogy céloznánk legalább azokra az értékekre, amelyek a *számunkra* csakugyan egyetlen históriát tagolt renddé, tehát megérthető valamivé teszik – így a mondatnak csak az az értelme: szerintem a kihívás... stb. Ami pedig a polgárok nélküli polgárpukkasztást illeti: úgy hiszem, ilyesmi nem létezik. Ha nincs polgár, nem pukkan. Tertium non datur. „A *más*ág önmagában még nem érték” – írja Gáll Ernő nyilván Hanák Tibor cikkével (*Magyar Műhely*, 49., 1976. június, 60.) polemizálva –, csak ha „a rutint megszakítva a jövőt, a holnap üzenetét fejezi ki”. *Kicsoda* dönti el azt, hogy *micsoda* a jövő? *Melyik jövő?* Ha az, amelyiket a bírált fiatal szerzők óhajtanak (s erre célzás történik), akkor miért nem érték önmagában ugyanaz a „más”-ság, ami ez utóbbiakat jellemzi? Azt a „más”-ságot helyeslem, ami a jövőt közvetíti, amikor a jövő nem más, mint a közelebből meg nem határozott bizonytalan; és mi az, ami más, mint a bizonytalan? A meghatározott. Ennek éppen az a sajátossága, hogy önmagában megalapozható, amit az imént tagadtunk. Tehát?...

7. Gáll Ernő a „szövegírók” „csoportjának” közös dilemmáit keresi, ezt két lépésben véli fölkelhetni: a) előbb Bretter nyomán a „lét partikularitásának” és az „egyetemesség [...] erősödő tudatának az ellentétében, b) majd a „kisszerű helyi problémák” és a „parttalan általánosságban való felszívódás” egyszerűsített topozában. Egyiket sem tartom valódi dilemmának. Aki ráeszmél arra, hogy létezik partikularitás és arra, hogy az *micsoda*, az ítéletet mondott: a partikularitás és az egyetemesség ugyanis értékfogalom, sőt, Molnár Gusztáv szerint egyenesen „mitikus fogalom” (*Az elmélet küszöbén*. Kriterion, 1976. 96.), akár a nembeliség, az elidegenedés, a történelem – véleményét különben nem tartom kielégítőnek, de első könyveinek attitűdjére meglehetősen jellemző. Ami pedig a *helyi* és a *parttalanul általános* szembeállítását illeti, ezt én tartom mítosznak. Helyi terminusok (nevek, események, ideológémák, történelmi-érzelmi rögződések) az általánosságot a legrútább alakjában reprodukálhatják; mi sem nemzetközibb, mint a nacionalizmus. A társadalomelméleti kutatás konkrétságát a kritika élessége és a reflexió gazdagsága biztosítja, nem az imaginárius tárgyaknak az az *elég kicsiny* halmaza, amelyre az elméleti vagy ideológiai szöveg terminusai vonatkoznak. Ugyanakkor teljesen elvont fejtegetések a szerző aznap reggeli bosszúságait szublimálhatják. Ezek nem különbségek, ezek lappáliák.

8. Gáll Ernő bírálja – nevem említése nélkül – az eltérő értékstruktúrák által meghatározott kultúrák monadikus jellegéről valott elképzeléseimet és az ugyanezeket illető naiv történelmi képze-

teket bíráló kísérleteimet. Legyen szabad megemlítenem, hogy fölfogásom azóta némiképpen megváltozott (vö. a művelődéstörténet paradoxonairól szóló előadásommal: *Híd*, 1976/11., 1286–1298.). Ugyanakkor nem hiszem, hogy „az ellentmondások eszmény és tényvalóság, szándék és megvalósulás között” mint „szubjektív élmény” indokolnák csak így szimplán „a tényítéletek s az értékítéletek ugyancsak kategorikus ellentétezését”, továbbá azt sem, hogy ez az *ellentétezés* „weberi–popperi fogantatású antagonizálás”. Nem itt a helye annak, hogy a Sein–Sollen kérdést egyszer s mindenkorra rendbe rakjuk. De hadd utaljak azért futólag arra, hogy mindennek van némi köze a polgári társadalom szerkezetéhez, ahhoz, hogy az egyetemessé vált érintkezés az egyetemessé vált immanenciát jelenti; s hadd utaljak arra, hogy a transzcendenciának (az értékvilágnak) az immanenciából, a lét önelvéből, az általánosságnak az egyedi autonómián aratott győzelméből való levezetése a polgári társadalom alpári igénye, amelyet a polgári szabadságfilozófiák sem képviseltek soha, még Hegel sem, minden ellenkező híresztelés ellenére. Az értékek és tények egyneműségének kozmoszát a szocialista (baloldali, marxista) elmélet nem állíthatja helyre kompromisszummal; egyrészt mert nem lehet, másrészt, mert nem illenek. Teljes mértékben rokonszenves „a feltevés (a remény), hogy [...] legalább az a nézet elfogadtatik, hogy tényítéleteknek és értékítéleteknek nem muszáj feltétlenül antagonisztikusan egymáshoz viszonyulniuk”. Elfogadtatik. Valóban nem muszáj, gondolom. Ezt bizonyítani látszik az a benyomásom, hogy nem élünk valamennyien és folyton a mocsokban és a gyalázatban. De azért talán mégis vannak a filozófiának más eszközei is a kérdés megközelítésére.

9. „Szerzőink – imponáló módon – komolyan veszik magukat”, s ez indokolná, hogy meghatározzák helyüket a hazai magyar kultúrában. Ezzel kapcsolatos állásfoglalásaikból csak azt idézi Molnár Gusztávnak egy hírlapi nyilatkozatából (az emlékezetes közös csikszeredai happening alkalmával jelent meg), hogy „türelmet kér a tényleges vagy virtuális olvasóktól”. Ez természetes, de kevés. Nem csak türelmet kérünk, nem csak kérünk és nem csak az olvasóktól. Érdekes módon itt kihagy az intézményi hangvétel. Eltűnik a közület, csak az írók és olvasók maradnak. Meg kapcsolatuk: a patinás közérthetőség-probléma. „Az elmélet bevitele a mindennapi életbe – írja Gáll Ernő – az elméletírók részéről is kemény erőfeszítést feltételez.” Azt gondolom, hogy amennyiben van *külön* elmélet és *külön* mindennapi élet, s az elmélet *bevitele* a kommunikációs csatornák tulajdonformáján és a kultúraközvetítés gépezetének (polgári társadalmakban anonim, kereskedelmi, de ugyanakkor ideologikus mechanizmusának) általánosságán múlik, az adott helyzetben a Gáll Ernő által is emlegetett „kulturstratégiának” a kommunikáció csatornái felé kellene fordulnia, a kulturális intézmények felé. Írók és olvasók között a modern korszakban nincs közvetlen érintkezés. A közve-

títettség általában a modern ipari társadalmak egyik alapelve. Az írónak az olvasó felé tett bármilyen „közvetlen” gesztusa Homérosz óta, az írásbeliség, pláne a könyvnyomtatás kezdete óta csak az emberiség őskorára visszautaló kegyes csalás. Az utópia sem közvetlen, ha közvetlenséget óhajt is. A kultúra, az alkotás, az alkotók társadalmiasításának módja dönti el azt, hogy kicsoda és mennyire közelítheti meg a kulturális értékeket. Ez pedig nem a szerzők tisztán kulturális erőfeszítéseitől függ.

10. Gáll Ernő felteszi a kérdést: „azok, akik az újítók szerepében lépnek fel, tulajdonképpen kiket is képviselnek?” Bevallom, nem tudnék erre egyetlen mondattal felelni. De hadd fordítsam meg a kérdést: azok, akik úgy dönthetnek, hogy támogatják (vagy sem) az újítókat, tulajdonképpen kiket is képviselnek? Mert a cikkben a kultúrák közvetítés mechanizmusáról ezeket az információkat kapjuk: bizonyos könyvekről alig közöltek (veröffentlichte *man*) érdemlegeset; egy recenzió nem hivatkozik a recenzált műre: „ez nem a szerző hibájából történt” (*es geschah nicht...*); valamelyik szerző módosította duktusát „a felelősség jegyében”, csak hogy a módosítás időszakában alig publikált valamit; akkor honnan tudni?...

Második fejezet: Metakritika

Mi a bajom tulajdonképpen a Gáll Ernő cikkével? Hiszen csak nem bánt az, hogy a tekintélyes és hírneves filozófiai író barátságosan foglalkozik barátaim s a magam munkájával? – Természetesen nem hibbantam meg, a figyelem megtisztel és megörvendeztet. Ámde. Gáll Ernő cikke gesztus. Gesztus néhányunk felé, ami magában kitűnő dolog, de azzal jár, hogy a cikkíró *zárójelbe teszi* valamennyiünk voltaképpeni nézeteit, anélkül teszi le a garast működésünk mellett, hogy annak tartalma a legcsekélyebb mértékben érdekelni látszana őt. Gesztusának jellege folytán néhányunk írásait hasonló gesztussá stilizálja – valaminő elvont újszerűség, elvont műveltségismény, elvont világfiság, elvont nonkonformizmus pusztán akarásává –, ami sajnos nem igaz. Ezáltal gesztusa pusztán személyes értékűvé válik; ezt persze nem szabad lebecsülni. Csak azzal, hogy személyes gesztusát a nyilvánosság elé bocsátotta, megtévesztheti az olvasókat a kultúrák közvetítés szerkezte felől. A cikkíró, mint mindenki, személyesen is közeledni akar ahhoz, amit valamilyen oknál fogva kedvel vagy helyesel, vagy amire kíváncsi. Gesztusának súlya azonban ékesen bizonyítja, hogy a cikkíró nem magánszemély: módja van a mecenatúra gyakorlására. Ha azonban ennek bejelentésekor a liberális-pluralista személyes viselkedés fenomenológiáját nyújtja - ennek tartozékai: az ideológémák visszavezetése ugyancsak ha-

gyománys ideológémákra, az ideológiai elemek semlegesítése ideológiai elemekkel, az univerzálákra vonatkozó predikációk több válfajának egyidejű megtűrése irrealitásuk és irrelevanciájuk biztos tudatában, az intelligibilis szféra függővé tétele egyéni vagy csoportaffektusoktól, a kulturális tényeknek az abszolút *szó szerrint*-től távol eső pragmatikus tipológiája, az antinómiák visszavezetése hagyományos világnézeti toposzok szónoki szembeállítására –, akkor legalábbis gyöngített formában kellene használnia az intézményi nyelv metafora- és érvkészletét ahhoz, hogy a fölkinált tartalmak közületi személytelensége és az őket burkoló gesztusanyag egyszeri személyessége között lehessen valami kapocs. A modern kultúra közvetítettségének átka, hogy a derekasság valódi értéke a nyilvánosság előtt nem létezhet ideológiai előjel nélkül. Nem lehet teljesen heterogén elképzeléseket egyetemlegesen felkarolni csupán azért, mert vannak: hiszen az elmélet nem pusztán *van*, nem szabad erre a dimenziójára visszametszeni. Egzisztenciáján túl az elmélet valamit jelent, valamit leír: azt, ami van. Ennek révén *túl* van azon, ami van, ezért utalhat mindig arra, ami kellő. Az egzisztenciára való visszavezethetlensége teszi egyáltalán lehetővé a leírást; a tiszta immanenciában nincsen olyan pont, *ahonnan* bármit le lehetne írni. Az elméletnek csupán egzisztenciális szemügyre vételét ezért nem tudom helyeselni. Természetes, hogy az ilyen álláspontot nem lehet koherens módon megfogalmazni. A szó nemcsak életműködés. A belső lehetlenség stigmatizálja a nyelvet, innen fakad önzetlen humorra.

Harmadik fejezet: Kritika

Tehát: köszönöm, nem.